

XҒТАР 16.21.55
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-71-82>

Детективтік проза мәтініндегі фразеологиялық қолданыстар

Т.С. Ғабдрахман

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: tolegen88@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада детектив жанрындағы көркем шығармалар тіліндегі фразеологиялық қолданыстар зерттеледі. Зерттеу нысанына қазақ әдебиетінде осы жанрда алғаш шығармалар жазған Кемел Тоқаевтың шығармашылығы, оның ішінде «Солдат соғысқа кетті», «Түнде атылған оқ», «Тасқын», «Қастандық» шығармалары алынады. Жазушының шытырман хикаялы проза жанрында жазылған шығармаларының қазақ әдебиетінен алатын орнын белгілеуге фразеологиялық қолданыстарды зерттеу де ықпал етеді. Мақала мақсаты – қазақ детектив жанрындағы фразеологизмдердің тілдік-стильдік ерекшеліктерін анықтау. Осыған орай тұрақты тіркестердің қолданысын, қызметін, стилистикасын талдау міндеттері қойылды. Зерттеу нысанына алынған шығармаларда фразеологизмдердің әлеуеті кеңінен пайдаланылатыны байқалды: жалпыхалықтық фразеологизмдер де, әдеби фразеологизмдер де, жазушының төл қолданыстары да еркін қолданылады. Бұл фразеологизмдер мәтіндердің көркемдік айшығын нақтылай түсуге қызмет етеді. Эмоционал-экспрессивті реңге ие синоним фразеологизмдердің қатар қолданылуын жазушы тілінің ерекшелігіне жатқызуға болады. Фразеологизмдердің мәтіндегі қолданыстары сипатталды, олардың көркемдік қызметі, жасалу тәсілдері айқындалды. Тілдік айғақтар контекст құрамында берілді, себебі олардың мәні, мағынасы көбінесе контекст арқылы ашылатыны ескерілді. Мақалада детектив романындағы фразеологиялық бірліктердің кейіпкерлердің мінез-құлқына, шиеленіс атмосферасын құруға және сюжеттің дамуына қалай әсер ететіні қарастырылды. Зерттеу нәтижелері детективтік әдебиетте фразеологиялық бірліктердің авторлық мақсатқа жету үшін басқа тілдік құралдармен қалай әрекеттесетінін жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: детектив жанры, фразеологизмдер, тұрақты тіркестер, жалпыхалықтық фразеологизмдер, экспрессивтік стилистика.

Түсті: 26.09.2024; Жөнделді: 01.03.2025; Мақұлданды: 12.03.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

Кіріспе

Фразеологизмдер – тіл иесі халықтың (этностың) күллі дүние-ғалам жайлы ұғым-түсініктерінің, өзін қоршаған шындық болмысты қабылдауының, мүшелей тануының өзіндік ерекшеліктеріне байланысты тіл-тілде өзгеріс болып өрілетін ғаламның тілдік бейнесін жасауға қатысатын әсем де әсерлі сөз өрнектері, тілдік метафоралық композициялар [1].

Фразеологизмдер – жазушы тілінің шеберлігін, сөз байлығын танытатын құралдардың бірі. Көркем шығармада көркемдеу тәсілінің құралы ретінде фразеологизмдердің атқаратын қызметі зор. Тұрақты тіркестер айтайын деген ойға айрықша әр, мәнерлілік береді. Олар – ғасырлар бойы қалыптасып жинақталған тәжірибенің көрінісі. Фразеологизмдерді жазушыны өз қажетіне сай талғап, жаңғыртып, айтар ойына, эстетикалық талғамына, қоғамдық-саяси, философиялық көзқарасына сай етіп қолданады.

Фразеология мәселесі теориялық-әдістанымдық тұрғысынанан І. Кеңесбаев, Ә. Болғанбаев, Р. Сыздық, Ә. Қайдар, Ә. Хасенов, Х. Қожахметова, Г. Смағұлова, Р. Авакова, Қ. Сарекенова, т.б. ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты ғылыми түрде сараланып, зерттелді.

Қазақ прозасындағы кез келген жанрда жазылған көркем шығармада фразеологизмдердің кездесетіні сөзсіз. Алайда детектив жанрында жазылған шығармаларда олардың қаншалықты жиі ұшырасатыны, сондай-ақ қандай мақсатта қолданылып, нендей қызмет атқаратыны бұған дейін зерттелмей келді. Сондықтан детектив жанрында жазылған шығармалардағы фразеологиялық тіркестердің қолданысы, ерекшелігі бөлек зерттеуді қажет етеді. Бұл ретте қазақ әдебиетіндегі осы жанрдың негізін салушы К. Тоқаев шығармаларын зерттеу материалы ретінде алып, детектив жанрындағы фразеологиялық қолданыстарды зерттеу қолға алынды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу әдісі ретінде, негізінен, сипаттамалы әдіс қолданылды. Зерттеу нысаны көркем мәтіндегі фразеологизмдер болғандықтан сөздік талдау, семантикалық талдау амалдары қолданылды. Тілдік айғақтарды сипаттау үшін контекст ескеріліп отырды.

Зерттеуге материал ретінде жазушы Кемел Тоқаевтың «Солдат соғысқа кетті» романы [2], «Түнде атылған оқ» повесі [3], «Тасқын» повесі [4] мәтіні алынды.

Нәтижелер мен талқылау

К. Тоқаев шығармаларында фразеологизмдер көп кездеседі. Жазушы фразеологизмге бай тіліміздің мүмкіндіктерін кеңінен қолданады, сол арқылы шығармаларының тілін көркем етеді.

Бұл ретте автор фразеологизмдерді үнемі тек дайын қалпында алмай, жалпыхалықтық формасын өңдеп, өзгертіп те қолданады. Фразеологизмдерді бұлай қолдануда арнайы мақсат болатыны түсінікті. Осындай жолдармен жазушы тұрақты сөз тіркестерінің

жаңа үлгісін жасап, фразеологиялық қорды байытуға өзінің үлесін қосады. Сондықтан жазушы тіліндегі фразеологизмді жалпыхалықтық тілден және өзі жасаған деп бөліп қарастыруға болады.

К. Тоқаев халық қазынасына жататын фразеологизмдерді еркін қолданады. Мысалы, оның шығармаларындағы *тіл мен жағына сүйену, көңіл жықпау, босаға тоздыру, суқаны сүймеу, көз жасын сығу, қас қараю, сыр бермеу, көз шырымын алу, өз көзіне өзі сенбеу, жар құлағы жастыққа тимеу, көңілі жай табу, көз тігу, сөз бағу, көзін құрту, көз тоймау, құты қашу, жағадан алу, жүндей тұту, қармағына түсіру, көресіні көрсету, қабақ шыту, сағын сындыру, жүрек жалғау, зәресі тас төбесіне шығу, тыныс жасау, қолды бір сермеу, ырыққа көнбеу, әкесін таныту, адам айтса нанғысыз, дымы шықпау, үні өшу, құлаққа ұрған танадай тым-тырыс, иненің жасуындай, қиядағыны қияннан шалу, тұйғындай шүйлігу, діңкесі құру, бойын қуаныш кернеу, қызғыштай қору, құлақ тұру, , түсі қашу, іші бауырына кіру, төбесі екі елі көкке жетпеу, айызын қандыру, көңіл қосу, арқа сүйеу, дәм тұзы таусылу, тілі табу, етекпен шалу сияқты фразеологизмдер – жалпыхалықтық тілде бұрыннан қолданылып келе жатқан тіркестер. Мұндай тіркестер жазушы тіліндегі фразеологизмдердің басым бөлігін құрайды.*

К. Тоқаев шығармаларындағы тұрақты тіркестердің ішінде жазушы өзгерткен түрлері де кездеседі. Мысалы: *Ешкіөлместен өткенде жайлауға баратын қара жолдың батыс жағы терең сай да, іші **ит мұрыны өтпейтін** қалың жыныс* [3, 235]. Жазушы осы сөйлемде *ит* тұмсығы *өтпейтін* деген фразеологиялық тіркестегі тұмсық сөзін мұрын сөзіне, батпайтын сөзін *өтпейтін* сөзіне өзгертіп қолданады. Алайда бұл тіркестің өзгертілмеген түрі де ұшырасады: *Сай-саласы **ит тұмсығы батпайтын** қалың жыныс* [3, 265]. «Фразеологическое творчество писателей выражается прежде всего в обновлении привычных для слов контекстов, в которых эти слова обычно выступают. Слова, перемещенные из одного окружения в другое, претерпевают интересные смысловые и стилистические изменения. Таким образом, изучение фразеологических связей слов имеет первостепенное значение не только для характеристики семантических процессов, происходящих в словах при включении их в новые фразеологические контексты, но для определения творческого своеобразие новаторством», – деп көрсеткен А.И. Ефимов К. Тоқаев шығармаларындағы фразеологизмдердің қолданысының мақсатын айқындай түседі [5, 151]. Фразеологиялық сөздікте *күн төбеден ауды* деген тұрақты тіркес бар. Осы тіркестің өзгертілген түрі мына мысалда кездеседі: *Уақыт өтіп барады. **Күн шақшып төбеге келді. Жел жоқ. Ауа ауыр*** («Қастандық», 248-б). К. Тоқаев бұл жерде фразеологиялық бірліктің лексикалық құрамына сыналап сөз қосып (дистакт), ауды сөзін келді сөзіне ауыстырып қолданады. Автор күннің жай ғана төбеге келгенін айтып қана қоймай, оның шақырайып тұрғанын айту арқылы көтерілген күннің дәл сипатын көрсетеді. Енді бір мысалда жазушының мынадай қолданысын көрнеміз: *Оны айыптауға дәлел таппадық, босатуға тура келді. Әйткенмен **күдік көмейден кетпейді**. Мына істі анықтағанша қаладан кетпеуіне тілхат алдық* («Қастандық», 248-б). Бұл жерде де К. Тоқаев күдігі қоюланды, күдігі сейілді сынды тұрақты тіркестерді түрлендіріп қолданады. Оның үстіне аллитерация тәсілі арқылы сөздің реңкін одан әрі әсерлендіре түседі.

Бұл туралы Н. Уәлидің: «Қазақ тіліндегі бір алуан фразеологизмдердің құрылымы бітеу болып, сыртынан сыналап сөз қосуға көне бермейді. Ал кейбір фразеологизмдер, керісінше, сыңарларының арасында бөтен сөз тұрғанмен, өздерінің тұтастығын бұзбайды: тығырыққа тіреді – тығырыққа әкеп тіреді; кіндігі үзілмеген – кіндігі баяғыдан үзілмеген; тарамысына ілінген – тарамысына әрең ілінген т.б. Тілдік колданыста, әсіресе поэзияда, кейбір тұрақты сөз сыңарларының арасына сыналып сөз ендіру баяғыдан бар құбылыс. Оған кез келген көркем шығармадан көптеп мысал келтіруге болады. Бірақ әңгіме сол сөздердің тұрақты сөз орамының мағына тұтастығына нұқсан тигізбей, қайта жымдасып, үндестік табуында ғой», – деген пікіріне сүйене отырып, К.Тоқаевтың жалпыхалықтық тілдегі фразеологизмдердің мағына тұтастығын бұзбай, керісінше өте сәтті қолданғанын айтуға болады [6, 50].

Құрамының тұрақтылығы, кез келген тұста қолданыла бермейтін талғампаздығы, мағына-мазмұнының бейнелілігі фразеологизмдердің көркем шығарма тілінде ерекше стилистикалық қызмет атқаруына бірден-бір негіз болатындығы белгілі. Әрине, бұл тұста аталған тілдік құбылысты шығарма желісіне сай орынды, талғампаздықпен қолдана білу жазушының үлкен шеберлігін қажет еттеді. Шығарма тілінің көркемдігі оның тіліндегі көркемдеуіш құралдарға ғана байланысты емес, сол құралдарды шеберлікпен – «сөзбен сурет салғандай» қолданатын жазушының шеберлігіне де байланысты.

Зерттеушілер фразеологизмдердің көркем әдебиеттегі жұмсалуды қарастырғанда ең алдымен экспрессиялы-бейнелі реңктері бар, поэтикалық сипаттағы түрлеріне назар аударады: «Стильдің өзіндік ерекшеліктерін көрсететін жазушылардың шығармаларын зерттеу мақсатында зерттеуші образды фразеологиямен шектеле алады» [7, 15]. Көркем шығарма тіліндегі фразеологизмдерді таңдап қарастыру автордың өзіндік стиль жасаудағы тілдік тәсілдерінің бояу өрнегін айқындау болып табылады.

Детектив жанрындағы фразеологизмдерді талдау, сараптау арқылы қаламгердің жеке даралық стилін тануға, тілдік жағынан стиль жасаудағы тілдік тәсілдердің қолдану ерекшелігін айқындауға мүмкіндік туады. Фразеологизмдердің семантикасы күрделі құбылыс: ол объективті дүниенің тіл иесі анықтайтын қасиеттері мен белгілерін қамтиды, ал тіл иесі осы объективті дүниені, сезімдерді бағалайды [8, 152]. К. Тоқаев шығармаларында қолданылатын фразеологизмдердің көбі детективтік мазмұндағы қимыл, іс-әрекетке қатысты болып келеді. Мысалы: *баудай қыру, шыбын жанын қию, кісі қанын мойнына жүктеу, қатер төну, бой бермеу, адамның зәресін алу, бәле жабу, айылын жимау, көзіне көк шыбын үймелету, дегбірі қашу, т.б.* Мұндай тұрақты тіркестердің мәтінді жеткізудегі әсерлері ерекше. Олар ақпаратты жеткізуде немесе белгілі бір атмосфераны құруда маңызды рөл атқарады. Мәтінде тұрақты тіркестердің болуы мен болмауы оқырманға ақпаратты әр түрлі қабылдайтыны зерттеліп, дәлелденген [9]. Сондықтан детективтік прозада фразеологизмдер шытырман оқиғаның атмосферасын жеткізу үшін аса тиімді қолданылады.

Фразеологизмдер ішкі формаларының туындау көздеріне байланысты шартты түрде төмендегідей топтастырылады:

– адамның ағза атаулары (соматизмдер) мен қимыл қозғалыстарына байланысты туған фразеологизмдер;

- жануарлар (зооморфтық фразеологизмдер) әлемі;
- өсімдіктер (флора) әлемі;
- табиғат құбылыстары;
- өлшем бірлік (метеорология);
- сандық (нумеративтік) фразеологизмдер;
- түр-түстік және сындық;
- алғыс және қарғыс мәнді;
- мифтік және діни;
- тарихи кезеңдермен және тұлғалармен байланысты туған фразеологизмдер және т.б. [10, 68].

К. Тоқаев тіліндегі фразеологизмдерді осыған негіздеп былайша жіктеуге болады: соматикалық атаулар негізінде жасалған фразеологизмдер, түр-түстік және сындық фразеологизмдер, зооморфтық фразеологизмдер, сандық (нумеративтік) фразеологизмдер, мифтік және діни фразеологизмдер.

Қазақ тілінде адамның дене мүшесіне байланысты қалыптасқан соматикалық фразеологизмдер өте көп. Солардың ішінде «көз»-ге қатысты соматикалық фразеологизмдер бірінші орында, олардың жалпы саны – 172. Олардың ішінде: етістік мағыналы – 135, сындық мағыналы – 16, заттық мағыналы – 16, үстеу мағыналы – 5 [11]. К. Тоқаев шығармаларында да көзге қатысты жасалған фразеологизмдер көп кездеседі: *көз тігу, көзге түсу, көзі іліну, көз сүзу, екі көзі төрт болу, көзі шарасынан шығу, көз бояу, көзін тайдыру, т.б.*

Көз. Кейбіреулер тым нысапсыздық жасап аз ғана қиыншылыққа соншама налиды: жоқшылық серігім болды, қорлықтан **көзім ашылмады**, бүйткен өмірі құрысын деп зарланады [2, 13]. «Терең тылдағы станциядан кеше кешкісін шықтық. Майдан болса алыс. Сонда бұл қайдан келген жау?» – деп аспан төріне **көз жүгіртеді** [2, 21]. Жалпасынан құлаған Мұхамед басын көтеріп ұзын составқа **көз тастады** [2, 21]. «Күннің қызуы қайтқанша **көз шырымын алайық**, салқын түсе шықпасақ, бәрібір жүріс өнбейді», – деп, Жүндібай қазір жолға шықпайтынын айтқанда, Черноносоев «елсіз иен далада мені кім аңдиды дейсің соншама үрейленгенім не?» – деп ойлап, плащын төсеп мазардың түбіне қисая кетті [3, 277].

Бет. Борсық майын ішіп **беті бері қарады** дерсің [2, 8].

Қабақ. «Тәйірі, сен екенсің ғой! Кісіге сүйкенбесең отыра алмайсың ба?» – деп жақтырмай **қабағын шытты** [2, 37]. Әйелінің **жылы қабағынан** артық ләззат,, байлық тілемеген тәрізді [4, 330]. Тек көңілсіз пішінмен **қабақ көрсетіп** қояды [4, 331].

Жүрек. Жейтін, **жүрек жалғайтын** бірдеме табылып қалар [2, 30].

Аяқ. Содан **аяқ суытқаны** осы [2, 147]. Енді, міне, аяқ астынан есін білер ересек адам жоғалып отыр [4, 320].

Тіл, жақ. Глинов отырған орындығымен қоса домалап түсті. **Тілі байланып** қалған секілді [3, 258]. «Сен **тіл мен жағыңа сүйенбе!**», – деді Ләтипа қолын сермен [3, 261]. **Тіл қатсаң** мазақ болып естіледі оған, өршіп кетеді [4, 321].

Арқа. **Арқа сүйер** азаматым да жоқ [3, 254].

Құлақ. **Құлаққа ұрған танадай** тым-тырыс [2, 143]. Байғұстың **жар құлағы жастыққа** тимей зыр жүгіріп жүр [3, 284]. Ешкім арызына **құлақ аспаса** керек [4, 325].

Қол. Агент қалай болғанмен де **қол қусырып** қарап отырмайды [3, 266].

Бас. Менің сізбен ешқандай **бас араздығым жоқ**, айтсам жөнін айтам [3, 293].

Мойын, кежеге. Бірақ **кісі қанын мойныма жүктеп** көрген емеспін [2, 230]. Құдайдың өзі сездірді ме, **кежегем кейін кетіп** «бармасақ қайтеді, бір жартылық алып, үйде отырайық» деп жалындым [4, 323].

Мұрт. Мұнда ішім-жемім тегін, көлденең табыс та түсіп қалады. Айлықтың **мұрты бұзылмайды** [3, 286].

Иек. Ал **иек астында** отырып, бір адам ғайып болып кеткен [4, 325].

Тырнақ. «**Тырнақтап жиған** тиыны өз ерікіне тиген соң басы ауған жаққа қаңғып кеткен де», – деп Майлыбаев өз ойын айтты [4, 329].

Уыс. Қазіргі қолындағы бар мәліметте, Петрушкин азулы, өктем кемпірдің **уысынан шыға алмай**, бар өмірін бұғып өткізген момын жан [4, 332].

Зооморфтық фразеологизмдер: **Егіз қозыдай** тете өстік [2, 227]. Сай-саласы **ит тұмсығы батпайтын** қалың жыныс [2, 26]. Ағатай, **шыбын жанымды** қиыңыз [2, 229]. Таңертеңнен бері нәр татқаным жоқ. **Ішімді жылан жалағандай** боп барады [3, 294].

Түр-түстік және сындық фразеологизмдер: **Мына ағаң қара жаяу, қара бақыр** емес [2, 231].

Табиғат құбылыстарымен байланысты туған фразеологизмдер: **Қас қарайып**, **ымырт жабылды** [4, 324].

Сандық (нумеративтік) фразеологизмдер: **Кәрі әке мен шеше майданнан балам келеді деп екі көзі төрт болып күтіп отыр** ғой [2, 199]. Майор Кузьменко көктемнің жомарт шуағына ойлы жүзін тосып, жасаурап ашыған көзін уқалап, **екі уығынан күрсіне дем алды** [4, 332].

Мифтік және діни фразеологизмдер: **Ол неменің діні қатты** еді барады [3, 305]. **Бір Алла азабына, не ажалына басты** ма, жайма базарға түстік [4, 323].

Фразеологизмдердің стильдік бояуы жеке сөзбен салыстырғанда әлдеқайда күшті, экспрессивті мүмкіндіктері анағұрлым мол болады. Осы қасиеттеріне орай фразеологизмдер белгілі бір баяндауға, не сөйлеген сөзге стильдік әр береді. К. Тоқаев шығармаларындағы фразеологизмдердің де стильдік қызметтері алуан түрлі.

Фразеологизмдер бір-бірінен экспрессияға негізделген стильдік реңк, бояу құрамында қолданылу аясына қарай ерекшеленіп тұрады. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің көтеріңкі, ренжу, қиналу, жақындық мәндегі, дөрекілік, кекесін, мысқыл мәнде т.б. стильдік реңктерді таңбалайтын экспрессивтік тұлғаларда (бірліктерде) денотативті әрі коннотативті сөз семантикасы сақталып отырады. Олар затты, құбылысты екінші номинация ретінде атап, бағалайды [12, 20].

Экспрессивті стилистикалық тұрғыдан тілдегі ең негізгі өнімді жұмсалатын бірліктер – фразеологизмдердің куммулятивті қызметі айрықша. А.Ф. Лосев фразеологизмдердің ерекше күш-қуатқа ие болып келетін болмысына, әсерлілігіне ерекше назар аударады. Ол сөздің энергиясын, күш-қуатын эйдос деп атайды, ал жандүниенің ішкі мәні сөздің әлеуетін белгілейді деп көрсетеді [12, 20].

Эмоционалдық пен экспрессивтілік бір уақытта бірдей жүреді. Дегенмен, экспрессия эмоционалдық пен бағалауыштыққа қарағанда кең көлемді, ол түрлі амал-тәсілдермен, көбіне, сөздің ауыспалы мағынасынан қалыптасады. Экспрессивтілік пен эмоционалдық элементтерді айыра білу қажеттілігі, олардың ара байланысы мен ара әсеріне қарамастан, функциялық міндеттерінің әр түрлілігінен туады.

Экспрессивтік пен эмоционалдық бір-біріне ұқсас тілдік категориялар болғанымен қызметтері әр түрлі.

Осы ойды дәлелдеу мақсатында экспрессивтік лексикалық бірліктердің типтері мен семантикасын жан-жақты зерттеген Н.А. Лукьянованың классификациясы басшылыққа алынып, эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер былайша топтастырылады:

- 1) экспрессивті мағынадағы эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер.
- 2) эмоционалды-экспрессивтік мағынадағы эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер.
- 3) эмоционалды бағалауыштық мағынадағы фразеологизмдер.
- 4) экспрессивті-эмоционалды-бағалауыштық мағынадағы эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер [10].

Енді осы топтастырылған эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдердің әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, мысалдар келтіру арқылы дәлелдеуге болады:

Тым тымырсық неме екен, суқаным сүймеді. Көргеннен-ақ жақтырмадым [3, 268]. *Қаңғыбас шофердан қалай құтыларымды білмей, тиісуге желеу таппай **зығырым қайнады*** [3, 287]. *Сөйткенмен де, нарттай қызыл шырайлы жігіттің өңі **қағаздай қуарып**, кесек балғын жас денесі жеңілденіп, сүйектеніп бара жатқандай еді* [2, 42]. *Келген күні немістерді **баудай қырдық*** [2, 73].

Алғашқы екі сөйлемнің *суқаным сүймеді* тіркесінде эмоционалды-экспрессивті мағына байқалады, ал *зығырым қайнады* деген фразеологиялық тіркес эмоционалдылықты шегелей түсіп, сол арқылы автор сөйлеушінің субъективті психоэмоционалды «жан жағдайын» яғни, эмоциялық күйін сипаттаған. Үшінші сөйлемде эмоционалды бағалауыштық мағынадағы *қағаздай қуару* тіркесі хал үстінде жатқан жігіттің түрін сипаттап, баға береді, соңғы сөйлемде экспрессивті-эмоционалды-бағалауыштық мағынадағы тіркесті көреміз. *Баудай қыру* тіркесінде экспрессия басым, сондай-ақ сөйлеушінің масаттанған эмоциясы мен көп өлтіргенін білдіретін бағалауы бар.

Біздің прагматикалық құзыреттілігіміз әр түрлі иллокутивті (немесе сөйлеу) әрекеттерді тануға, түсіндіруге және кодтауға мүмкіндік береді. Бұл құзыреттілік одан әрі сөздер мен иллокутивті акт арасында ассоциация тудыруы мүмкін [14, 93]. Осыған орай автор шығармаларда фразеологизмдерді осындай ассоциацияларды, эмоцияларды тудыруда ұтымды қолдануға ұмтылады.

Эмоцияның сапалық сипатымен қатар оның күші мен қарқындылығын бейнелейтін сандық сипаты да болады.

Лексикалық бірліктерде эмоциялық қарқындылықтың пайда болуына өте, тым, аса, орасан, тіпті, қатты деген күшейткіш үстеулердің тіркесіп келуі қажет.

Мысалы: ыстық – тым ыстық, жақсы көру – өте жақсы көру, үлкен – аса үлкен т.б. Ал фразеологиялық тіркестерде мұндай жасалу жолы байқалмағанымен, кез келген эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдердің синонимдік парагдималары эмоционалды қарқындылыққа мысал бола алады.

К. Тоқаев тілінде эмоцияны бейнелейтін фразео-семантикалық топ ішінде полисемия құбылысы синонимдер сияқты көп кездеспейді. Мысалы: *Көзі оттай (шырадай) жанды (жайнады)*. 1) көзі нұр шашты; 2) жаны кірді, рақаттанды. Бұл фразеологиялық тіркестің бірінші мағынасы жағымды эмоция – «қуаныштан көзінің нұр шашуын білдерсе», екінші мағына сол қуаныштың нәтижесінде «рақат сезімге бөленумен», ұштасып жатыр. Екеуінен де адамның ішкі дүниесіндегі қуаныштың әсері байқалады. Бұл фразеологиялық тіркестің мағыналары бірінен-бірі жалғаса туындап тұр. Сонымен қатар мағынаның жарыса дамуы кезінде фразеологиялық омонимияның да туындауы мүмкін. Мысалы: *Жаны күйді*. 1) аяды, есіркеді; 2) ыза болды, қорланды, жаны заяда өртенді. *Күпті болды*. 1) тамақты көп жегеннен мазасызданды; 2) қобалжыды. Осы мысалдарды сөйлем ішінен қарастыратын болсақ, мағыналар арасында еш жақындық жоқ екені байқалады.

Сезімнің өзіндік психикалық процесс ретіндегі ерекшеліктерін, негізінен, қарама-қарсы сипатта болатынын айқын аңғаруға болады.

а) Антонимдік мағына фразеологиялық тіркес компоненттерін түгел қамти отырып жасалады: *қуанышы қойнына сыймау, мәз-мейрам болу – төбе шашы тік тұру, зәресі зәр түбіне кету; өңі қашу*.

ә) Антонимдік жұп эмоцияны бейнелейтін фразеологизм компоненттеріндегі мағынаға тірек боларлық бір сөздің қайталанып келуі арқылы жасалады: *жаны жадырау – жаны шығу*;

б) Қарама-қарсы мағына тұрақты тіркестің бір сыңарының антонимдес болуы нәтижесінде жасалады: *бейілі кеңу – бейілі тарылу; еңсесі түсу – еңсесі көтерілу*.

Ю.Д. Апресян: «Эмоциялық толғаныс адамға қатысты барлық күйдің ішіндегі ең күрделі түрі, өйткені ол көп жағдайда адамның бүкіл болмысын қамтиды. Біз эмоцияларды тереңдігі мен қарқындылығына қарай ажырататын болсақ, толғаныс эмоцияның ең интенсивті түрі болып табылады», – дейді [12].

Адамның эмоциялық күйін бейнелейтін фразеологизмдер:

– ашулану: *Екінші рет қайталамасқа, байыпты болуға бекініп, қабақ түйіп, аз сөйлеп, оңаша жаттығу жасайтын* [4, 335]; *Айталық, күдік алып, қаһарыңды тігіп, шүбәланған жерге барасың* [4, 337].

– мейірлену: *Головин жүрегі елжіреп кетті* [2, 219]; *Ақша көңілін жібіткен секілді* [3, 234].

– қайғыру: *Бекен көзінің жасын сығып алды* [3, 260].

– қуану: *Сол ойына түсіп, жүрегі лүпілдеп, қуанып ыңылдап ән салып келе жатқан* [3, 235].

– жек көру: *Тым тымырсық неме екен, суқаным сүймеді. Көргеннен-ақ жақтырмадым* [3, 268].

– қорқу: *Сол сәт өңі қашып, құп-қу боп кетті* [4, 329]; *Әлгі капитан бейшараның зәресін алдың ғой! – деп сыңғырлай күлді* [2, 208]. Бұл эмоциялар детективтік оқиғаның ерекшеліктерінен келіп туады.

Айтылар ойдың әсерлілігі, мазмұн тереңдігі сол көрініс, құбылыстың суреттілігіне, яғни образдылығына тығыз байланысты. Бұл ретте детективтік жанрда жазылған мәтіндердегі экспрессивті құралдардың қызметі айрықша. Адамдардағы түрлі

эмоцияны, сезімдік құбылыстарды жеткізуде К. Тоқаевтың зат, құбылыс туралы жеке көзқарасы, бағалауы сияқты жекелік, өзіндік пікірлерін тілдегі кез келген экспрессивті сөздер атқарады. Экспрессивтік әсер көбінесе эмоционалдық бағалаудан тұрады. Фразеологизмдер табиғаты бағалау, сипаттау десек, онда экспрессияның орны, әсіресе фразеологизмдерді жасауда тым жоғары.

Қорытынды

К. Тоқаев шығармаларында кездесетін фразеологизмдерді талдау арқылы мынадай қорытынды жасауға болады:

– жазушы шығармаларындағы фразеологиялық тіркестер авторлық позиция мен оның шығармашылық идеясымен астасып, көркемдік құралы ретінде қызмет етеді;

– К. Тоқаев шығармаларында кездесетін фразеологизмдердің атқаратын қызметі алуан түрлі. Бұлар детективтік жанрдың идеясын беруде, образ, характер жасауда қолданылатын тиімді тілдік тәсіл саналады;

– К. Тоқаев тіліндегі фразеологизмдерді осыған негіздеп былайша жіктеуге болады: соматикалық атаулар негізінде жасалған фразеологизмдер, түр-түстік және сындық фразеологизмдер, зооморфтық фразеологизмдер, сандық (нумеративтік) фразеологизмдер, мифтік және діни фразеологизмдер.

Бұл фразеологизмдер детективтік мәтінде қолданылғанда детективтік контекст жасауға қызмет етіп тұрады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 1993. – 286 б.
2. Тоқаев К. «Солдат соғысқа кетті». Романы. – Астана: «Елорда» баспасы, 2000. – 237 б.
3. Тоқаев К. «Түнде атылған оқ» повесі. – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 2017. – Т.1 – 384 б.
4. Тоқаев К. «Тасқын» повесі. – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 2017. – Т.1– 384 б.
5. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1957. – 448 с.
6. Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы, Республикалық баспа кабинеті, 1998. – 128 б.
7. Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии. – Воронеж, 1978. – 143 с.
8. Колпенова А.К., Якияева Г.Ш. The Role of The Image in the Semantics of Phraseologisms // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 150–160. DOI: <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.13> (қаралған күні: 21.01.2024)
9. Panther K.-U., Thornburg L. Idioms: Structural and Psychological Perspectives. – Mouton de Gruyter, 2003. – P. 336.
10. Нұржанова А.Б. Дүниенің қарабайыр бейнесі: фразеологиялық фрагменттің соматикалық коды: филол.ғыл.канд. ... дисс. авторефераты. – Астана, 2010. – 24 б.
11. Мамаева, М.Қ, Амантай Т.Қ. Қазақ тіліндегі соматикалық фразеологизмдердің валенттілігі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2015. – 157 (5). – Б. 67-71. – URL: <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1610> (қаралған күні: 21.01.2024)

12. Қоянбекова С. Б. Қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының негіздері: филол. ғылымд. докт. ... дисс. авторефераты. – Алматы, 2008. – 50 б.
13. Авакова Р.Ә. Фразеология теориясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 292 б.
14. Edmonds A. Conventional expressions: Investigating Pragmatics and Processing // Studies in Second Language Acquisition. – Vol. 36, No. 1 (March 2014). – pp. 69-99. – URL: <https://www.jstor.org/stable/26330690> (қаралған күні: 21.01.2024)
15. Апресян Ю.Д. О новом словаре синонимов русского языка // Известия А.Н. Серия литературы и языка. – 1992. – № 1. – С. 27-28.

Т.С. Габдрахман

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Фразеологические употребления в тексте детективной прозы

Аннотация. В статье исследуются фразеологические употребления в языке художественных произведений детективного жанра. Объектом исследования является творчество Кемеля Токаева, написавшего в казахской литературе первые произведения этого жанра, в том числе произведения «Солдат ушел на войну», «Выстрел ночью», «Наводнение». Произведения писателя, написанные в жанре приключенческой прозы, занимают большое место в казахской литературе. Цель статьи – выявить языково-стилевые особенности фразеологизмов казахского детективного жанра. В связи с этим были поставлены задачи анализа использования, функции, стилистики устойчивых выражений. Замечено, что в произведениях, взятых на объект исследования, широко используется потенциал фразеологизмов: свободно используются как общенародные фразеологизмы, так и литературные фразеологизмы, оригинальное использование писателя. Эти идиомы служат для уточнения художественной самобытности текстов. Параллельное использование синонимических фразеологизмов, имеющих эмоционально-выразительный тон, можно отнести к специфике языка писателя. Охарактеризовано использование фразеологизмов в тексте, определена их художественная деятельность, способы их создания. Языковые факты были представлены в контексте, так как их значение и смысл часто раскрываются через контекст. В статье рассмотрено, как фразеологизмы в детективном романе влияют на поведение героев, создание атмосферы напряжения и развитие сюжета. Результаты исследования позволяют лучше понять, как фразеологизмы взаимодействуют с другими лингвистическими средствами для достижения авторской цели в детективной литературе.

Ключевые слова: детективный жанр, фразеологизмы, устойчивые словосочетания, общенародные фразеологизмы, выразительная стилистика.

T.S. Gabdrakhman

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Phraseological uses in the text of detective prose

Abstract. The article explores the use of phraseology expressions in the language of detective genre literary works. The object of the study is the work of Kemel Tokayev, who wrote the first works of this genre in Kazakh literature, including the works "The soldier went to war", "Shot at night", and "Flood". The works of the writer, written in the genre of adventure prose, occupy a large place in Kazakh literature. The purpose of the article is to identify the linguistic and stylistic features of phraseological units of the Kazakh detective genre. In this regard, we set the tasks of analyzing the use, function, and style of stable expressions. It is noted that in the works chosen for the study, the potential of phraseological units is widely used: both national and literary phraseological units, as well as the original use of the writer are freely. The article examines how phraseological units in a detective novel influence the behavior of the characters, the creation of an atmosphere of tension and the development of the plot. The results of the study allow us to better understand how phraseological units interact with other linguistic means to achieve the author's goal in detective literature.

Keywords: detective genre, phraseological units, stable phrases, national phraseological units, expressive stylistics.

References

1. Syzdykova R. Kazakh adebi tilinin tarihy [History of the Kazakh literary language]. (Almaty, 1993, 286 p.) [in Kazakh]
2. Tokayev K. «Soldat sogyska ketti» romany [The soldier went to war. Novel] («Elorda» Press, Astana, 2000, 237 p.) [in Kazakh]
3. Tokayev K. «Tunde atylgan ok» povesi [Shot at night. Story]. Vol.1 («Ana tili» Press, Almaty 2017, 384 p.) [in Kazakh]
4. Tokayev K. «Taskyn» povesi [The Flood. Story] Vol.1 («Ana tili» Press, Almaty, 2017, 384 p.) [in Kazakh]
5. Efimov A.I. Stilistika hudozhestvennoj rechi [The stylistics of literary speech]. (Moscow, 1957, 448 p.) [in Russian]
6. Ualiuly N. Frazеologia zhane tildik norma [Phraseology and language norm]. (Almaty, 1998, 128 p.) [in Kazakh].
7. Kopylenko M.M., Popova Z.D. Ocherki po obshhej frazeologii [Essays on general phraseology] (Voronezh, 1978, 143 p.) [in Russian].
8. Kolpenova A.K., Yakiyayeva G.Sh. The Role of The Image in the Semantics of Phraseologisms. Bulletin of Yassawi University, 4(130), 150–160 (2023). DOI: <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.13> (accessed 14.05.2023)
9. Panther K.-U., Thornburg L. Idioms: Structural and Psychological Perspectives (Mouton de Gruyter, 2003, 336 p.)
10. Nurzhanova A.B. Dunienin karabaiyr beinesi: frazeologialyk fragmenttin somatikalyk kody [Primitive picture of the world: somatic code of a phraseological fragment]. Abstract of thesis for ... Cand. of Philology (Astana, 2010, 24 p.) [in Kazakh]

11. Mamayeva M.K., Amantai T.K. Valency of somatic phraseological units in the Kazakh language. Eurasian Journal of Philology: Science and Education, 157(5), 67-71 (2015). Retrieved from <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1610> (accessed 15.05.2023) [in Kazakh]
12. Koyanbekova S. B. Kazak tili ekspresivtik stilistikasynyn negizderi [Fundamentals of expressive stylistics of the Kazakh language]: Abstract of thesis for ... Doct. of Philology (Almaty, 2008, 50 p.) [in Kazakh]
13. Smagulova G. Frazelogizmderdin varianttylygy [Variance of phraseologisms]. (Almaty, 1996, 128 p.) [in Kazakh]
14. Avakova R.A. Frazelogia teoriasy [Phraseology theory] (Almaty, 2009, 292 p.) [in Kazakh]
15. Apressyan U.D. O novom slovare sinonimov russogo iazyka [About the new dictionary of synonyms of the Russian language]. Izvestia A.N. Seria literatury i yazyka [Proceedings of the Academy of Sciences], 1, 27-28 (1992). [in Russian]

Автор туралы мәлімет:

Ғабдрахман Т.С. – PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: tolegen88@mail.ru, ORCID: 0000-0003-0154-6737.

Gabdrakhman T.S. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: tolegen88@mail.ru, ORCID: 0000-0003-0154-6737.

Ғабдрахман Т.С. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Қазақстан. E-mail: tolegen88@mail.ru, ORCID: 0000-0003-0154-6737.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).